

УДК 94(477.43-22)“1939/1945”

© Віта КОНІНА

**ПАМ'ЯТЬ НА МАРГІНЕСАХ. ЯК ПАМ'ЯТАЮТЬ
ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В ОДНОМУ СЕЛІ
(НА ПРИКЛАДІ с. ЧАПЛЯ ЛЕТИЧІВСЬКОГО РАЙОНУ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

У статті висвітлено трагічні події, що відбувалися за воєнної доби на території с. Чапля Летичівського району Хмельницької області. Проаналізовано участь жителів села в німецько-радянській війні та їхні долі. На прикладі невеличкого населеного пункту показано, як окупаційна політика трансформувалася на регіональному рівні.

Ключові слова: Друга світова війна, Хмельниччина, Поділля, с. Чапля, Летичівський укріпрайон, Летичівський район (Летичівщина), пам'ять.

Руді вітрила підняла, пливе
Зловіща ніч на Україну.
Та поки серце в нас живе –
Нас не поставиш на коліна.
Колись історія назве
Наш час – народженням людини,
Бо поки серце в нас живе –
Ми не стояли на колінах.

Володимир Булаєнко
1 грудня 1942 р.

Автор цих рядків народився 8 серпня 1918 р. До війни – вчитель. На фронті – від червня 1941 р. Молодший лейтенант, поранений на Донбасі, потрапив до полону. Втік, дістався рідного с. Сорокодуби на Хмельниччині. Від березня 1944 р. – знову на фронті. Загинув 19 серпня 1944 р., похований у латвійському м. Бауска. На могильній плиті замість військового звання написано «поет».

Друга світова війна залишила глибокий слід у пам'яті людства. Двічі вона прокотилась, як вогненний смерч, Україною. Її земля була одним із театрів бойових дій – найзапекліших баталій Другої світової. 1 вересня 1939 р. війна прийшла на ту частину території України, що входила до складу Польщі. До останнього дня війни, 2 вересня 1945 р., українці воювали на різних фронтах глобального конфлікту, часто – один проти одного. Значна частка страждань, які випали на долю України у Другій світовій війні, була наслідком її бездержавності та безсуб'єктності.

«Те, що дехто намагається зобразити як “російську славу”, було в багатьох аспектах українською війною. Жодна інша європейська країна не постраждала більше від глибоких ран, нанесених містам і селам, промисловості, сільському господарству, людській силі, як Україна», – вважав американський журналіст, дослідник Едгар Сноу [15].

Нині пам'ять про Другу світову – це не лише історичні дослідження науковців, а й пошукова та краєзнавча діяльність місцевих ентузіастів, усна історія про минуле, персональні історії тих, хто загинув, і тих, хто вижив. У своїй роботі співробітники Музею стикаються з різними видами пам'яті про війну: офіційною, колективною, особистою тощо. Носіями такої пам'яті стали різні групи учасників і жертв війни, серед яких є особлива категорія – родини загиблих військовослужбовців.

Друга світова війна не тільки забрала мільйони життів, знищила матеріальні й культурні цінності країн, а й зруйнувала найважливіше – сім'ї. Відновлення родинних зв'язків, з'ясування справжньої долі близьких, пошук останнього місця упокою загиблих дотепер залишаються життєвою необхідністю для багатьох людей. Запити на надання інформації про полеглих бійців, що надходять до Музею, стають суспільним підтвердженням необхідності пошукової роботи науковців та офіційним визнанням актуальності документального дослідження обліку втрат.

У 2020 р. до Музею звернувся Володимир Дзядух (місцевий краєзнавець, дитина війни, його батько загинув 10 березня 1945 р. в Німеччині) із проханням віднайти документи й уточнити долі учасників Другої світової – уродженців с. Чапля Летичівського району Хмельницької області. У 1970 р. в парку біля сільського будинку культури с. Чапля був облаштований пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-односельців. В. Дзядух продовжив пошукову роботу, щоб увічнити пам'ять про земляків та події Другої світової війни [10].

Науковці встановили персональні відомості й дослідили долі 107 жителів с. Чапля. Це маленьке село в Летичівському районі на Хмельниччині, перша згадка про яке походить із 1473 р. Село степове, найближчий ліс – за 7 км. У 1940-х рр. воно було віддалене від залізниці на 30 км, а від шосейної дороги, яка проходила через районний центр Летичів до м. Київ, – на 12 км. Нині в с. Чапля мешкає 276 осіб.

Хмельниччина розміщена на стику історико-географічних регіонів – Правобережжя та Західної України. Територія області належить до двох етнографічних регіонів: північна частина, район р. Случ, – до Волині, решта земель – до Поділля. У минулому Волинь та Поділля входили до складу різних держав, північні й західні межі сучасної області довгий час були державними кордонами. До 1939 р. Хмельницька область межувала з Польщею. Потрапив у прикордонну смугу й Лeticівський район [7, 421; 21].

У 1930-х рр. в районі зводили фортифікаційні споруди по берегу р. Південний Буг та її притоки р. Вовк. Це був один з епохальних оборонних проєктів минулого століття [2].

На цьому будівництві мали відпрацювати певну кількість днів усі працездатні чоловіки Лeticівського району. До 1939 р. оборонні споруди були готові. Того самого року в усіх населених пунктах району оголосили мобілізацію чоловіків призовного віку. За кожним військовозобов'язаним закріплено номер дота й обов'язки згідно зі штатним розписом бойового підрозділу. Після проведеного навчання Лeticівський укріпрайон був приведений у цілковиту бойову готовність.

Після завершення «визволення» західноукраїнських земель та Буковини від «окупації» Польщі й Румунії збройні формування укріпрайону були демобілізовані, озброєння розукомплектовано. Утім, тренувальні військові збори відбувалися систематично з відпрацюванням взаємодії окремих дотів та підрозділів, облаштуванням ходів сполучення між дотами тощо [2; 10].

Із початком німецько-радянської війни указом Президії Верховної ради СРСР було оголошено загальну мобілізацію. 23 червня 1941 р. на території 14 із 16 наявних на той час військових округів почався призов військовозобов'язаних чоловіків [5].

У Лeticівському районі на Хмельниччині було проведено мобілізацію чоловіків 1905–1918 р. н. Життя краю регламентувалося вимогами воєнного часу. Промислові підприємства ремонтували військову техніку й транспортні засоби, колгоспи постачали харчі. Понад тисяча жінок, підлітків, людей похилого віку допомагали військовим частинам зміцнювати оборонні споруди Лeticівського укріпрайону: копали протитанкові рови, ходи сполучення між дотами, будували бомбосховища.

У райцентрі було сформовано винищувальний батальйон, до якого входило близько 200 добровольців. На підприємствах і в колгоспах району діяло ще близько 50 груп сприяння винищувальному батальйону [9, 8].

Тим часом знесилені в жорстоких прикордонних боях радянські війська під натиском сил противника, який мав перевагу, відходили до укріплених районів, розміщених на старому державному кордоні, серед яких був і Лeticівський. Ці укріпрайони приводити до бойового стану почали ще напередодні німецько-радянської війни. Однак давалася взнаки велика нестача озброєння. 11 червня

1941 р. для Летичівського укріпрайону зі складів Артуправління було передано: кулеметів «Максим» на станку Соколова – 4 шт., кулеметів «Вікерс» на тринозі – 2 шт., важких кулеметів Кольта – 6 шт., 37-мм батальйонних гармат Розенберґа на залізному лафеті – 4 шт., 45-мм танкових гармат зразка 1932 р. без башт – 13 шт., артилерійських снарядів калібру 45 мм – 320 шт., шрапнельних артилерійських снарядів калібру 76,2 мм – 800 шт., набоїв для гвинтівок калібру 7,62 мм – 27 тис. шт.

У той час кулеметів «Вікерс», Кольта, гармат Розенберґа й інших боєприпасів на озброєнні Червоної армії вже не було. Йшлося про залишки озброєння після громадянської війни, що тільки створювали проблеми із забезпеченням боєприпасами. Отже, укріплені райони були неприступними фортецями лише на папері [2].

Із розповідей учасників тих подій відомо: якщо в 1939 р. на кожній амбразурі дота стояв кулемет, то в 1941 р. існувало тільки один-два кулемети на дот, до того ж обов'язково розукомплектовані. Коли почалися бойові дії, стріляти було нічим, у патронних ящиках лежало по 2–3 шари набоїв, а решту їх займав пісок. Крім того, якщо командний склад був кадровим, то особовий склад підрозділів майже весь – із щойно призваних місцевих жителів.

Перші дні німецько-радянської війни виявилися трагічними. Ворожа армія стрімко просувалася територією Радянського Союзу. 7 липня 1941 р. командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник Михайло Кирпонос видав наказ командувачу військ 12-ї армії генерал-майору Павлові Понеделіну відійти до Летичівського укріпрайону і створити стійку оборону. Але той не мав у своєму розпорядженні необхідних сил. Оборону організували силами 13-го стрілецького корпусу, 24-го механізованого корпусу та 96-ї гірськострілецької дивізії. Чому їх було замало, генерал-майор П. Понеделін пояснює в листі до командувача Південно-Західного фронту: «Ознайомився з Летичівським УР, утрата якого загрожує саме вашому фронту. УР надзвичайно слабкий. Із 354 бойових споруд артилерійських лише 11, і це на фронті у 122 км. Решта – кулеметні доти. Для їх озброєння не вистачає 162 станкових кулеметів. УР розрахований на вісім кулеметних батальйонів, а є лише чотири нещодавно сформовані й непідготовлені. Немає мін, вибухівки й дротів. Найменший гарнізон польових військ потрібен для стійкої оборони в кількості чотирьох укомплектованих дивізій та однієї танкової. А я маю лише три гірські дивізії неповного складу. До того ж із сусіднім УР є непідготовлена ділянка на фронті 12 кілометрів» [2].

На той час до гарнізону Летичівського укріпрайону входили: 17-й і 39-й окремі кулеметні батальйони, шість взводів капонірної артилерії, 164-та окрема саперна рота, 186-та окрема рота зв'язку. Із такими силами Летичівський укріплений район розпочав бойові дії. Конкретно про це йдеться в бойовому донесенні коменданта укріпрайону комбрига Антона Якимовича. Це донесення зберігається в архіві Міноборони Росії в м. Подольськ Московської області.

Комбриг А. Якимович – учасник Першої світової та громадянської війн. Проїшов із боями 1941–1944 рр., загинув 25 серпня 1944 р. в Білорусії, похований у м. Мінськ [2].

У липні 1941 р. оборонні споруди Летичівського укріпленого району дали змогу на певний час зупинити німецьку навалу. Але ці бої навіть не було згадано у зведеннях Радінформбюро [2].

Бойові дії розпочалися о 17-й год 12 липня 1941 р. на ділянці 39-го окремого кулеметного батальйону. Там німці намагалися невеликими групами пройти передній край оборони. Їхні спроби були успішно відбиті гарнізонами дотів.

13–15 липня на всьому фронті Летичівського укріпленого району тривали наступальні дії противника. Артилерія гарнізону укріпрайону через відсутність боєприпасів вогню не відкривала, тож ворог уклинився в передній край оборони. Утім, оборона трималася.

На світанку 15 липня поблизу с. Криничне два батальйони німецької піхоти, вийшовши на передній край, заблокували доти № 307, 305 і 309. Посиливши артилерійський вогонь, ворог зосередив у районі заблокованих дотів піхоту. Із боку с. Шиїнці на передній край вийшло 20 танків противника. На прохання відкрити вогонь командир 579-го артполку відповів: «Снарядів немає. Але відкрию вогонь, наскільки зможу!». Було зроблено 10 пострілів [2].

Для знищення ворога, який прорвався, було створено загін із бійців комендантських взводів штабів укріпрайону й 13-го стрілецького корпусу чисельністю 200 осіб на чолі з комбригом А. Якимовичем. Підрозділ був передислокований із с. Лука-Барська в район с. Вовковинці. На світанку 16 липня розпочалась атака. Було вибито противника із с. Вовковинці, відтак загін підійшов до с. Галузинці. Утім, ворог зустрів його потужним кулеметним, мінометним та артилерійським вогнем. Довелося відступити. 17 липня 1941 р. гітлерівці ввірвалися до смт Летичів. Наступного дня було окуповано весь район. Командирський склад залишив оборонців Летичівського УР напризволяще [2; 7, 397].

Утрати захисників Летичівського укріпрайону становили: загиблими – 472, пораненими – 77, зниклими безвісти – 3067 осіб. 27 грудня 1941 р. управління Летичівського укріпрайону було розформоване [2].

У с. Чапля є своя історія, пов'язана з трагічними боями 1941 р. Серед тих, хто загинув під час відходу з Летичівського укріпрайону й похоронений у своєму селі, – два односельці: Дмитро Гуцалюк та Василь Данилюк [9, 59–60; 20]. Д. Гуцалюк загинув 16 липня 1941 р. біля с. Ревуха Летичівського р-ну. Завдяки довідці, яка зберігається в документальному зібранні Музею, з'ясовано, що тіло бійця було забране дружиною і поховане на кладовищі в рідному селі [17].

Доля чоловіків із села, які брали участь у боях 1941 р., склалася по-різному. Про один із моментів тих подій згадував Олександр Чавалда, який організував відхід учасників липневих оборонних боїв. Військовики відступали на двох підводах, лісом, їхали паралельно шосе в бік м. Вінниця. Неподалік населеного

пункту Дяківці Літинського району Вінницької області суцільний ліс закінчився, і вони потрапили в полон... Розмістили їх у конюшні колгоспу неподалік села. Її заповнили бранцями вщерть. Військовики з'ясували, що їх охороняє один вартовий. Приміщення, де утримували полонених, було завдовжки понад 30 м. Протилежні двері конюшні – заблоковані, а охоронець перебував здебільшого біля вхідних дверей. Бранці вирішили організувати втечу. Із 16 військовиків-односельців погодилися втікати 15. Міркували, що в полоні на всіх чекає смерть, а втікши, вони мають шанс залишитися живими.

Посеред ночі через горище, крізь дах, покритий очеретом, 15 сміливців вибралися назовні. Їхні долі склалися по-різному. Шестеро загинули в дальших боях. Серед них – лейтенант Арсентій Гре(и)нчук, 1915 р. н. У лавах РСЧА він перебував від 19 листопада 1937 р. Упродовж 1938–1940 рр. – курсант військового училища. Від 24 квітня 1941 р. – лейтенант, командир стрілецького взводу 76-го танкового полку. Потрапив у полон. Після втечі проживав на окупованій території. 7 березня 1944 р. був удруге мобілізований до армії, пройшов перевірку. Воював у складі 15-го окремого штурмового стрілецького батальйону 13-ї армії 1-го Українського фронту. 21 серпня 1944 р. загинув у бою на території Латвії. Нами встановлене сучасне місце розташування могили хмельничанина. Він похований на військовій ділянці цивільного кладовища м. Бауска в Латвії [13; 19].

Дев'ятеро односельців-утікачів після війни, в 1945 р., повернулися до рідного с. Чапля.

Військовополонений, який не погодився на втечу, – Іван Шидловський, 1911 р. н. Доля занесла його до одного з таборів у окупованій нацистами Норвегії. Він вижив. Був звільнений союзниками в 1945 р., репатрійований до Радянського Союзу, пройшов спецперевірку в 47-й навчальній стрілецькій дивізії Приволзького військового округу, повернувся до рідного села [10].

Переважна більшість населення України перебувала під нацистською окупацією. «Новий порядок» гітлерівців дійшов до кожного населеного пункту Летицького району вже наприкінці липня 1941 р.

Найперше окупанти запровадили суворі умови комендантського часу. За свідченнями очевидців, як попереджувальний захід для непокірних – на захопленій території вони відібрали 10 молодих чоловіків, ні в чому не запідозрених, вивели на окраїну населеного пункту й розстріляли [11, 625].

У селах мало місце неймовірне здирництво, запроваджували податки на все: худобу, землю, собак, котів, подушне. Із настанням зими в людей забирали кожухи, валянки, ковдри, подушки. В «общинних дворах» і «державних маєтках» – садибах поміщицького типу – примушували селян працювати з раннього ранку до пізнього вечора. Тих, які ухилялися від роботи, гітлерівські коменданти й поліцаї викликали до дільниць і били канчуками мало не до смерті. Каторжна, виснажлива праця майже не оплачувалася. За літній сезон на людину

видавали по кілька кілограмів ячменю й кукурудзи. Весь урожай пшениці, жита, картоплі, овочів і фруктів, продукцію тваринництва вивозили до Німеччини [11, 625; 8, 10].

Першими численними жертвами серед цивільного населення району стали євреї.

Як стверджує американська дослідниця Венді Лавер: «Історія України – критично важлива для розуміння ХХ століття, для розуміння історії геноциду, історії тоталітаризму та Радянського Союзу. Кожна четверта єврейська жертва Голокосту загинула на території, яка сьогодні належить Україні» [5, 65]. Ще до війни Летичівський район був густо заселений представниками цієї національності. У самому смт Летичів були єврейський колгосп та єврейське дитяче містечко, створене в 1925 р.

Масове знищення євреїв нацистами розпочалося на початку осені 1942 р. Окупанти готувалися до цього заздалегідь. У кварталі вулиць Т. Шевченка та Набережної (включно з базарною площею) в смт Летичів було створено гетто. Зігнаним туди євреям наказали на верхньому одязі на грудях і спині носити жовті нашивки із шестикутними зірками. Перший тиждень, за свідченнями очевидців, гетто не охоронялося посилено. Невільникам можна було забрати з помешкань деякі речі й на ринку обміняти їх на харчі. Та вже через кілька днів територію обгородили колючим дротом, ворота замкнули, розставили охоронців із вівчарками. Відпускали звідти лише кількох дівчат для прибирання приміщення комендатури й перукарні, які обслуговували гебітскомісара та його підлеглих. За особливими перепустками з гетто випускали кравців і шевців.

Із настанням холодів продовольство в гетто майже не постачалося. Почався голод. Працездатних в'язнів виганяли на розчистку шосе від снігу. Навесні взялися реконструювати автомагістраль Летичів – Вінниця. Голодних і обдертих в'язнів гнали на прокладання дороги та в головчинецькі каменоломні. Піднімали їх о третій годині ночі, близько 2 год на морозі тривала перевірка. Від холоду, голоду й виснаження люди падали, вмирали на шляху до кар'єрів. Ця дорога реконструйована потім і кров'ю євреїв та інших цивільних жителів Летичівського району.

22 вересня 1942 р., якраз на велике юдейське свято, євреїв стали групами звозити до яру за с. Залетичівка, змушували роздягатися догола, одяг і речі скидати на купу. Після цього їх розстрілювали. В акті Надзвичайної державної комісії від 1 червня 1944 р., яка розслідувала масові розстріли євреїв, зокрема, зазначено: «Матері повинні були укладати дітей на дно ями після того, як вони були розстріляні. Самі вони повинні були лягати зверху, і тоді їх розстрілювали... Фашисти ходили по трупах і перевіряли. Тих, хто виявляв ознаки життя, добидали» [11, 626].

Гетто проіснувало до 30 січня 1943 р. У цей день окупанти зібрали решту євреїв і теж стратили. То були кравці, шевці, перукарі, які обслуговували гітлерівців й одночасно готували собі зміну з неєврейського населення. Коли «учні»

оволоділи ремеслом, від них вимагали написаних заяв про те, що «вчителі» їм більше не потрібні [10; 11, 625–626].

Пам'ять людей закарбувала ці страшні події в різних історіях. Одну з них нам розповів Володимир Дзядух.

У далекому 1942 р. в с. Чапля мала місце трагічна подія, пов'язана з окупацією. До села прибився єврейський хлопчик 8–11 років. Бабуся оповідача Марина Степанівна Гавришук (Садовник) приймила його, він у неї прожив близько місяця. А по сусідству в селі мешкав староста Мефодій Парчевський, якому на той час було за 60 років. Це була високоморальна, віруюча людина, яку в селі поважали. Коли німці зігнали селян на сходку й запропонували громаді обрати старосту, чоловіки, порадившись, запропонували Парчевського. Він похилого віку, в нього немає дітей, то йому все одно, яке покарання обере йому влада, коли повернуться радянці. Староста попереджав громаду села про будь-які дії окупантів, що можуть завдати шкоди селянам. Одного вечора Парчевський прийшов до бабусі й повідомив, що селом пішли слухи про єврейського хлопчика, про якого може дізнатися й поліція.

У селі був осередок поліції із 25 осіб, які обслуговували навколишні села, проводячи збір теплого одягу та харчів для німців, а також організовували відправлення людей на примусові роботи до Німеччини.

Бабуся, порадившись із родичем Василем Садовником, вирішила відіслати малого в с. Копитинці чи с. Суслівці, де проживали родичі Садовників. Тієї самої доби увечері вона переправила хлопчика до Василя, але на четвертий день увечері при виході із села малого затримав німецький патруль.

Наступного дня в яру, що біля цвинтаря при в'їзді в населений пункт зі сторони смт Летичів, його розстріляли. Селяни похоронили малого, але німці заборонили робити надмогильний насип і наказали розрівняти місце поховання. Та щоб не стерлося в людській пам'яті це місце, селяни на могилі посадили пижмо – багаторічну трав'янисту рослину. Цвіте пижмо жовтими квітами від червня майже до кінця вересня. За спогадами В. Дзядуха, діти війни, які пасли худобу на тому полі, де похований цей хлопчик, часто колом стояли мовчки із гіркотою та сумом у душі навколо великого куща пижма... Самі сироти війни (36 воїнів-батьків полягли на фронтах війни), ці діти знали, що таке втрата найближчих і найрідніших.

Після вигнання гітлерівців із району летичівська єврейська громада перепоховала хлопчика в смт Летичів на єврейському цвинтарі [10].

Похоронено розстріляних євреїв за с. Залетичівка. Поховання займає близько 1 га. Через усю територію простягаються дві величезні могили, третя – менша (у ній – діти). У центрі височіє земляний курган, на якому бетонна стела з табличкою. У цих могилах лежать 7 тис. євреїв, із них понад 3 тис. летичівських.

Як і на всій території тимчасово окупованої України, в районі втілювалася нацистська програма «расової переваги», де кампанії знищення проводилися

«в ім'я прогресу». У летичівському костьолі, де тримали радянських військово-полонених, від тісняви, голоду, непосильної праці та знущань загинуло понад 200 осіб. А загалом за час тимчасової окупації району гітлерівці замучили і вбили близько 11 тис. мирних громадян та військовополонених [11, 626].

Тяжка доля спіткала громадян, вивезених на каторжні роботи до Райху. Це були 3872 жителі району [11, 628; 12].

За час війни Хмельниччиною прокотилися дві хвилі мобілізації до Червоної армії. Перша (від 23 червня 1941 р. до цілковитої окупації території області) збіглася в часі з оборонними боями; друга (1944–1945 рр.) – з проведенням наступальних боїв [14, 304]. Друга хвиля в с. Чапля розпочалася відразу з вигнанням нацистів – 8 березня 1944 р. [16, 247].

Науковці встановили, що 107 уродженців села з власної волі або за мобілізаційним примусом боролися проти Вермахту в Червоній армії. Більшість чаплинців – військовослужбовці рядового складу віком від 50 до 17 років (1892–1927 р. н.). Із загального переліку відомих нам учасників війни майже половина, 42 військовослужбовці, загинули. Полеглі бійці із с. Чапля були звичайними чоловіками, які мали цивільні професії, родини, дітей. На 36 військовиків у Музеї знайдено «похоронки». 23 сповіщення надійшли під час війни з військових частин, 9 – із Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу (м. Москва) родини отримали після війни. 11 чаплинців значилися «зниклими безвісти».

Наймолодшому із загиблих – Мефодію (Михтону) Чавалді, 1926 р. н., – на момент загибелі ледь виповнилося 18 років [18].

Найстаршому – Іванові Шевчуку, 1892 р. н., – було 50. Він – кадровий військовий, нагороджений іще перед війною орденами Червоної Зірки та Червоного Прапора. У роки Другої світової генерал-майор І. Шевчук – заступник командира 241-ї стрілецької дивізії Північно-Західного фронту. Під час боїв підірвався на протитанковій міні, помер від ран 30 жовтня 1942 р. на шляху до медсанбату. Похований на армійському цвинтарі на Березівському городищі поблизу с. Залуччя Осташковського міського округу Тверської області (Російська Федерація) [3, 998–1000].

Серед 107 учасників Другої світової війни із с. Чапля бойовими нагородами відзначено 37 осіб.

Іван Дзядух, 1912 р. н., червоноармієць 4-го гвардійського стрілецького полку 6-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту, був убитий 10 березня 1945 р., похований у Німеччині. Саме напередодні загибелі боєць був нагороджений медаллю «За відвагу» (наказ № 5/н від 4 березня 1945 р.). Незважаючи на поранення, він залишився на полі бою і брав участь «у відбитті контратак противника за плацдарм на р. Нейсе» [13].

У 1945 р. Олександр Чавалда, 1913 р. н., червоноармієць 1034-го артилерійського полку 127-ї стрілецької дивізії 1-го Українського фронту, відзначений

медалями «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «За взяття Берліна», «За визволення Варшави». У 1985 р. – орденом Вітчизняної війни I ст. [13].

Пам'яттєвий простір Другої світової війни складається з різних сегментів, які розкривають персоніфікований вимір людського життя в її екстремальних умовах.

Нині суспільство зацікавлене у висвітленні перебігу подій та доль звичайних солдатів під час найбільших випробувань ХХ ст., регіональних особливостей мобілізацій та бойових дій, життя на маргінесах, історії військовополонених, жахливих свідчень знищення єврейського населення тощо. Адже кожен із мільйонів людей, утягнутих у Другу світову війну, мав свою унікальну історію.

Саме з мікроісторичних досліджень доль звичайних українців у Другій світовій війні – жителів таких маленьких населених пунктів, як с. Чапля Летичівського р-ну Хмельницької області, – й утворюється велике пам'яттєве полотно всієї України.

Джерела та література:

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 // Ред. кол.: І.О. Герасимов (голова), І.Т. Муковський і П.П. Панченко (заст. голови) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
2. Бутенко В. З історії Летичівського укріпленого району [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ngr-ua.info/2013/09/7130>. – Назва з екрана.
3. Великая Отечественная: Комдивы. Военный биографический словарь. Командиры стрелковых, горнострелковых дивизий, крымских, полярных, петрозаводских дивизий, дивизий ребольского направления, истребительных дивизий. – Т. 5: Пивоваров – Яцун. – М.: Кучково поле, 2015. – 1168 с.
4. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев (общ. ред.), В.М. Андронников, П.Д. Буриков. – М., 2009. – С. 36.
5. Гайванович І. Венді Лавер: «Геноцид – це злочин над злочинами» / І. Гайванович // Локальна історія. – 2021. – № 6. – С. 64–69.
6. Горьков Ю.А. Государственный Комитет обороны постановляет (1941–1945). Цифры, документы / Ю.А. Горьков. – М., 2002. – С. 492.
7. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. – Хмельницька область / Головна редакційна колегія: П.Т. Тронько (голова) та ін.; Редакційна колегія тому: М.І. Мехеда (голова) та ін. – К.: УРЕ, 1971. – 707 с.
8. Книга Пам'яті України. Хмельницька область: історико-меморіальне багатомне видання в 10 т. – Т. 1 / Головна редакційна колегія: Герасимов І.О. (голова) та ін.; обласна редакційна колегія: Дарманський М.М. (голова) та ін. – Хмельницький: Поділля, 1995. – 688 с.
9. Там само. – Т. 6 / Головна редакційна колегія: Герасимов І.О. (голова) та ін.; обласна редакційна колегія: Дарманський М.М. (голова) та ін. – Хмельницький: Поділля, 1996. – 720 с.
10. Книга реєстрації поштової кореспонденції науково-дослідного відділу НМІУДСВ. – Вих. № 119/2021 (Лист Дзядух).
11. Книга Скорботи України. Хмельницька область: історико-меморіальне багатомне видання в 10 т. – Т. 1 / Головна редакційна колегія: Герасимов І.О. (голова) та ін.; обласна

- редакційна колегія: Роздобудь А.Г. (голова) та ін. – Хмельницький: Поділля, 2003. – 792 с.
12. *Летичівські вісті*. – № 11. – 1943. – 18 серпня. – С. 4.
 13. *Память народа 1941–1945 гг.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pamyatnaroda.ru>. – Назва з екрана.
 14. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у 2-х кн.* – Кн. 1 / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 303–318.
 15. Сорока М. Україна у роки Другої світової. Мовою непростих фактів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3022513-ukraina-u-vogni-drugoi-svitovoi.html>. – Назва з екрана.
 16. Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.
 17. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – НМІУДСВ). – Всеукраїнська база загиблих. – Хм-43187.
 18. Там само. – Хм-43394.
 19. Там само. – Хм-45034.
 20. Фонди НМІУДСВ. – Хмельницька обл. – Летичівський РВК. – Спр. 2 (поховання). – Облікова картка військового поховання с. Чапля Летичівського р-ну Хмельницької обл.
 21. *Хто є хто на Хмельниччині. Довідково-біографічне видання. Вип. 1* / Редакційна колегія: В.В. Болгов, В.Я. Бурбан, О.М. Завальнюк та ін. – К., 2003. – 208 с.

© **Віта КОНИНА**

ПАМ'ЯТЬ НА ЗАДВОРКАХ. КАК ПОМНЯТ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ В ОДНОМ СЕЛЕ (НА ПРИМЕРЕ с. ЧАПЛЯ ЛЕТИЧЕВСКОГО РАЙОНА ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье освещаются трагические события, происходившие во время войны на территории с. Чапля Летичевского района Хмельницкой области. Анализируются участие жителей села в немецко-советской войне, а также их судьбы. На примере небольшого населённого пункта показано, как оккупационная политика трансформировалась на региональном уровне.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Хмельницкая область, Подолье, с. Чапля, Летичевский укрепрайон, Летичевский район (Летичевщина), память.

© Vita KONINA

MEMORY ON THE PERIPHERY. HOW THE SECOND WORLD WAR IS REMEMBERED IN ONE VILLAGE (ON THE EXAMPLE OF THE VILLAGE OF CHAPLYA, LETYCHIV DISTRICT, KHMELNYTSKYI REGION)

The Second World War was engraved on the human memory. There is no settlement in Ukraine without the place to honor the memory of those, who were killed in this war. Even in such a small village as Chaplya, Letychiv district, Khmelnytskyi region, where only 276 people live today. It is thanks to microhistory that we will be able to study nationwide processes in one epoch or another. A number of tragic events took place in the village – the death of fellow villagers on the fronts of the war, the German occupation, which lasted from July 18th, 1941, to March 8th, 1944, the forced deportation of the population to work in Germany, the Holocaust.

The genocide of the Jewish people was the most tragic within the territory of Ukraine, because there were the most massive physical executions here. There is a mass grave near the village Zaletichivka, Letychiv district. 7,000 Jewish people were buried there. 3,000 of them were from the district near the village of Chaplya.

One of the unknown topics is the participation of villagers in the war. During the Second World War, 107 people aged from 17 years to 50 years old were mobilized from the village to the front. 42 servicemen died. That is almost half of the total number of known participants of the war. "The dearth notifications" of 36 soldiers were found in the Museum. In 1970 in the village of Chaplya a memorial sign in honor of the fallen soldiers from the village was opened in the park near the village house of culture. There is information about the age of the soldiers and their awards, etc.

Despite the time passing, the family reunion, reaching out the true fate of relatives, search of the last resting place of the dead is still a vital necessity for many people.

Keywords: World War II, Khmelnytskyi region, Podillya, the village of Chaplya, Letychiv Fortress, Letychiv Region, memory.